

L'HABITATGE SOCIAL A ESPANYA. EL CAS D'ELX I L'ARQUITECTURA RESIDENCIAL D'ANTONIO SERRANO BRU (ANYS 60 I 70)

Mercedes CARBONELL SEGARRA¹
Universitat d'Alacant

Resum: Els problemes de l'habitatge a Espanya en els anys 60 i 70, originats pel creixement poblacional de les ciutats i la insuficient capacitat d'absorció de l'habitatge existent, van conduir a la necessitat d'assumir, per part dels diferents municipis, intervencions significatives en matèria d'habitatge social. Aquest seria el cas d'Elx, ciutat que es veuria afectada per una falta considerable d'habitatges a causa de l'impuls de la indústria del calçat. Per a resoldre aquests problemes, l'administració encarregarà en la dècada dels 70 a l'arquitecte Antonio Serrano Bru la realització de destacades urbanitzacions com «Els Palmerars», «Pisos Grisos» o «Costablanca-Nord», destinades a la població treballadora. Aquests conjunts residencials ens remeten al corrent arquitectònic internacional del brutalisme per la dimensió i el tractament dels seus volums i constitueixen una significativa aportació a l'arquitectura moderna i contemporània del segle XX de la ciutat d'Elx.

Paraules clau: habitatge social, Elx, arquitectura, Antonio Serrano Bru, anys 60 i 70.

Title: Social housing in Spain. The particular case of Elx and Antonio Serrano Bru's residential architecture (in the 60s and 70s).

Abstract: The problems of housing in Spain in the 60s and 70s, caused by the population growth of the cities and the lack of sufficient housing stock, led to the need to assume, by the different municipalities, significant interventions in social housing. This was the case in Elx, a city that was affected by a considerable shortage of housing due to the demand created by the footwear industry. To solve these problems, the administration commissioned the architect Antonio Serrano Bru in the 1970s to carry out outstanding urban developments such as «Els Palmerars», «Pisos Grisos» or «Costablanca-Nord» for the working population. These residential complexes remind us of the international architectural trend of brutalism because of the dimensions and treatment of the volume and constitute a significant contribution to the modern and contemporary architecture of the 20th century in the city of Elx.

Keywords: social housing, Elx, architecture, Antonio Serrano Bru, 60s and 70s.

¹ Adreça de contacte
carbonellsegarra@gmail.com

1. INTRODUCCIÓ: ELS HABITATGES DE PROMOCIÓ SOCIAL A ESPANYA

Les tipologies d'habitatge social a Espanya han anat evolucionant al llarg del temps, des de l'habitatge obrer de la primera meitat del segle XX, experimentat a l'empara de la legislació existent de cases barates (BLAT 2000: 112), fins i tot abans de la Guerra Civil (1936-39), a l'habitatge estatal a partir de la dècada dels 60. Aquest últim és el que ha arribat als nostres dies, després de nombroses modificacions legislatives, amb un significatiu paper regulador i executor de l'Estat que ha anat generant polítiques de protecció i estímul a la construcció d'habitatges accessibles a sectors socials amb menor poder adquisitiu.

En el període de reconstrucció posterior a la Guerra Civil, es planteja, el 1939, la política estatal d'intervenció en el tema de l'habitatge social amb la introducció del règim d'«habitatges protegits», que estigué vigent fins el 1954, i la creació de l'Instituto Nacional de la Vivienda (INV). A tot açò s'afegiria l'aparició, el 1943, de la nova institució de l'Obra Sindical del Hogar (OSH) i l'establiment del règim d'habitatges bonificables, el 1944. Tots aquests esdeveniments són considerats per Santiago Varela i Joan Calduch com a bastant influents en el desenvolupament de l'habitatge social d'aquest període, descrivint-los de la manera següent:

Durante estos años la promoción de este tipo de viviendas estaba fundamentalmente asumida por el Estado, que irá poco a poco, cediendo la iniciativa más a la promoción privada a la que se ayudará con subvenciones, préstamos, acciones y bonificaciones, pasando la promoción oficial a ser subsidiaria especialmente tras la promulgación del régimen de viviendas de tipo social y en viviendas de renta mínima y de renta reducida (1954) y sobre todo de la creación del ministerio de la vivienda y el régimen de viviendas subvencionadas (1957). Pero el hecho de que, precisamente durante ese año se agudice el problema de las grandes ciudades (chabolismo e infraviviendas), hará que se plantee una nueva política intervencionista en la promoción de viviendas de mínima calidad que realmente quedaban fuera de la mecánica del mercado inmobiliario (plan nacional de la vivienda de 1957, poblados dirigidos, etc.) (CALDUCH 1979: 83-85).

Aquests fets derivarien, en les dècades posteriors, en unes polítiques d'habitatge a Espanya (LEAL 2005: 63-80) que han consistit, principalment, en la creació d'un nou mercat immobiliari d'habitatges subvencionats d'obra nova en règim de propietat, a través de successius Plans d'Habitatge estatals, amb finançament públic i promoció privada.

Aquest fet els confereix la condició d'habitatges protegits, però només provisionalment, perquè el règim de protecció té una durada limitada i determinada i, en acabar aquest període, els habitatges promoguts a la seua empara, acaben per incorporar-se al mercat de l'habitatge lliure.

2. EL PROBLEMA DE L'HABITATGE EN ELS 60 I LA CRISI EN ELS 70

El desajustament que es produeix en la dècada dels 60 entre el creixement poblacional de les ciutats i la capacitat d'absorció de l'habitatge existent crea la necessitat d'una resposta immediata per part de l'Estat. Per açò, és en aquesta dècada quan l'administració central realment assumeix una intervenció significativa en habitatge urbà. La línia d'actuació del govern franquista va ser bàsicament de reacció ràpida a situacions d'urgència, la qual cosa provocaria solucions residencials amb insuficient programació i planificació, i amb escassa sensibilització social.

El principal objectiu era allotjar grans grups d'emigrants, procedents de les zones rurals deprimides, en conjunts residencials situats lluny de la ciutat consolidada, sense comptar amb els problemes urbanístics –d'accessibilitat i manca de dotacions– i socials –d'impulsar polítiques de formació i ocupació– que aquest procés comportaria. Allotjar-los en els extraradis de la ciutat era pels baixos preus amb els quals obtenien aqueixos terrenys i les rendibilitats que els promotors, d'aquesta manera, podien aconseguir amb la realització d'habitatges mínims per a gent de baix nivell adquisitiu. Però no es va tenir en compte que, precisament, aquest tipus de propietaris mancava de vehicles per a poder desplaçar-se i que necessitarien d'un nivell bàsic d'equipaments en aquests assentaments aïllats respecte del centre de la ciutat. És més, en els anys 50 almenys es dibuixaven en projecte els equipaments, encara que després no es realitzaren, però a mitjan anys 60 ja no existia cap rubor a dibuixar els edificis residencials sense els equipaments necessaris (SOLÀ 1976: 19-30).

Els anys del desenvolupisme econòmic (1957-1973), per tant, van anar també els anys dels polígons residencials amb un urbanisme caòtic i insuficient quantitat d'habitatges i, sobretot, amb una qualitat molt deficient de les construccions (REBOLLEDO 1995: 135-176). Tot açò es veuria agreujat per períodes de construcció massa llargs que feien que els costos de producció dels habitatges socials no foren competitius pel que fa a la producció privada. Per a solucionar aquest problema, l'Estat crearia les denominades «ajudes a la pedra», les quals centralitzaria en els promotors. Des d'aquest moment (anys 60), la promoció privada co-

mença a prevaldre sobre la pública, assumint gran part de la construcció dels grans barris d'habitatges de la perifèria de les ciutats. No obstant açò, l'accés a aquests habitatges seguiria sent discrecional, sense considerar les circumstàncies socials dels adjudicatariis i sense tenir-se en compte els seus nivells de renda.²

Es pot apreciar que les solucions tipològiques per a habitatge social plantejades en aquesta dècada es trobaven primerament molt condicionades per l'arquitectura de la dècada anterior. Fins als anys 50 seria el bloc lineal de planta baixa més quatre altures i de dues crugies (com per exemple la tipologia de blocs lineals exempts del barri de Sant Antoni), el que dominava en la majoria de solucions (edificis sense ascensor, amb estructura de murs de càrrega). Les superfícies s'aprofitaven al màxim, amb distribuïdors i passadissos d'escassos metres, assumits en part per la sala d'estar-menjador (i que tant es va posar en pràctica en els blocs d'habitatge socials de la República de Weimar en el període d'entreguerres). En aquest tipus de blocs els habitatges presenten normalment dues façanes oposades i ventilació creuada, en tenir un pati central entre els habitatges. Aquest fet també es donava en la configuració d'illes tancades construïdes a partir d'una franja perimetral de blocs lineals que deixava un generós pati interior i que, segons la separació d'aquesta franja, aconseguiria la categoria de pati d'illa.

En la dècada dels 60, l'habitatge social es multiplica quant a nombre (BLASCO 1993: 274) a causa que el creixement de la població segueix un ritme exponencial (fig. 1). Al juliol de 1963 s'aprova el text refós de la Ley de Vivienda de Protección Oficial (VPO), text que arreplega per primera vegada aquesta denominació (Decret 2.131/63 de 24 de juliol) (GAJA 1989: 213). Ara el tipus de partida és el doble bloc, el qual, unes vegades manté la configuració de dos blocs lineals independents lligats interiorment per la caixa d'escala (tipus en forma d'una «H») (fig. 2); unes altres, cerca la imatge d'illa tancada que s'emmotla en tot el perímetre a l'alineació del carrer, configurant ciutat a la manera tradicional; i, altres vegades, excepcionalment, es planteja el mòdul en «H» com una torre independent.

Aquest tercer plantejament, en el qual es configura un sistema d'agrupació a partir d'un conjunt de torres exemptes, funciona correctament i es planteja amb major altura (que ja hi inclou l'ascensor). L'habitatge repeteix l'esquema proposat en la dècada dels 50 però amb una major folgança en les superfícies (incloses en la llei de VPO cita-

² Fins el 1976, després del canvi d'orientació en la política, no hi haurà condicions realment objectives per a l'adjudicació, gràcies a la normativa sobre «Habitatges Socials».

da) (GAJA 1989: 214), una independència d'accés a totes les estades i l'existència d'una doble peça de bany per als quatre dormitoris.

<i>Any</i>	<i>Població</i>	<i>Període</i>
1940	26.014.750	1931-1940
1950	28.118.057	1941-1950
1960	30.583.466	1951-1960
1970	33.956.376	1961-1970
1981	37.742.561	1971-1980

Fig. 1. Evolució de la població espanyola 1940-1980.³

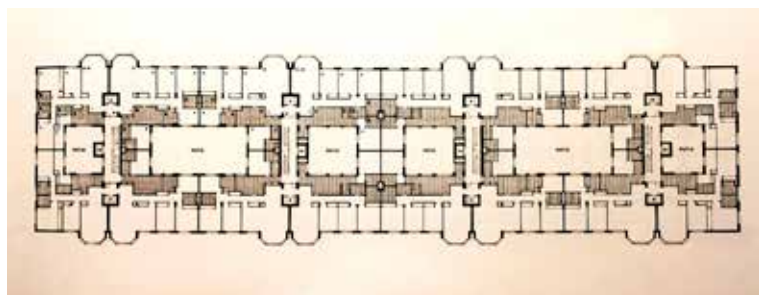

Fig. 2. Planta general de pisos del grup d'habitatges socials en el carrer de la Basílica (Madrid, 1966) de l'arquitecte Julio Cano Lasso (CANO 1978: 19).

Per tant, amb aquesta tipologia de doble bloc, en trets generals, s'augmenta la densitat, desapareix el pati, s'augmenta l'altura i es mantenen unes distàncies mínimes entre blocs, encara que a voltes, són reduïdes, generant-se espais fàcilment degradats a causa de la seua deficient qualitat urbana. A més, aquestes propostes presenten el problema de la manca de serveis suficients per al nou barri creat (escoles, col·legis, consultoris, mercats...), problema que s'evidenciarà encara més quan

³ Elaboració a partir de dades INE, Censos i Padrons.

la ciutat vaja creixent i l'excés especulatiu comés es faça manifest en la total manca d'equipaments.

Des de la segona meitat dels anys 70, Espanya comença a travessar una profunda recessió econòmica, derivada de la crisi mundial, que acabaria amb el període anterior caracteritzat, com ja s'ha comentat, per l'elevat ritme de creixement (CORTÉS 1992: 252). Als problemes econòmics, derivats dels efectes de la crisi mundial de 1973, es van unir els procedents de la transició política de la dictadura a un règim de llibertats públiques. En aquesta situació, l'evolució del sector de la construcció (fig. 3) i, especialment, de l'edificació d'habitatges (que suposava més del 50% de la inversió total del país) va exercir un paper important en la determinació del nivell general d'ocupació i de l'activitat econòmica del país.

El 1976 finalitza el III Plan Nacional de la Vivienda (1961-76) i al juliol del mateix any s'aprova el nou règim d'habitatges socials (Decret-Llei 12/76 de 30 de juliol). Amb el canvi democràtic, la política

	V.P.O.	LIBRES	TOTAL
1970	181	164	345
1971	209	169	371
1972	181	175	356
1973	225	185	410
1974	192	188	380
1975	196	163	359
1976	207	123	330
1977	145	167	312
1978	144	170	314
1979	127	129	256
1980	132	129	251

Fig. 3. Evolució del nombre d'habitatges iniciats en el període 1970-1980.
Dades en milers d'habitatges (BLASCO 1993: 296).

d'habitatge es va transformar i es van establir els que serien els principals eixos d'actuació i els objectius que s'han anat adaptant a les diferents conjuntures socioeconòmiques, però que, en el fonamental, s'han mantingut fins a l'actualitat i han caracteritzat les polítiques d'habitatge fins al moment (GAJA 1989: 252). Per a elaborar la nova política es van prendre com a referents les experiències d'Europa Occidental. La diferència fonamental respecte al període anterior va ser que es va prestar especial atenció a la persona adjudicatària de l'habitatge i a les seues condicions socioeconòmiques com a destinatari de les ajudes.

Les modificacions més destacables en els instruments de disseny i gestió de les polítiques d'habitatge van ser l'aprovació de les Normes de Disseny i Qualitat per als habitatges socials (Ordre 10 de desembre de 1976 per la qual s'aproven les *Normas Técnicas de Diseño y Calidad de las Viviendas Sociales*), la graduació de les ajudes estatals als adquirents segons la renda familiar i l'establiment de la superfície útil entre els 36 i els 96 m² (GAJA 1989: 255). Però aquestes modificacions no van ser suficients i el 1978 es va haver d'aprovar un nou règim de VPO (Decret-Llei 31/78 de 31 d'octubre) en el qual es van definir les noves bases de l'habitatge social a Espanya. Per a superar la complexitat de règims i tipologies del període anterior, es va establir una única categoria d'habitatge protegit (REBOLLEDO 1995: 142) en la qual la superfície útil màxima quedava fixada en 90 m².

En els anys 80 i 90 a Espanya (BLASCO 1993: 175) es va produir una reducció important de les promocions d'habitatges protegits, perquè, en haver-se augmentat els costos de construcció i, amb açò, els preus dels habitatges, els promotors privats van abandonar la construcció de blocs de cases subvencionades o protegides. Malgrat l'interès de l'Estat a solucionar aquests problemes amb l'aprovació de diversos plans d'habitatge, cada vegada més potents i regulacionistes, l'efecte d'engrossament del parc d'habitatge lliure, en detriment del de l'habitatge protegit, va ser inevitable (fig. 4). I, a poc a poc, a principis dels 90, també l'habitatge lliure experimentaria una disminució en el seu ritme de construcció, fet que canviaria a les portes del 2000.

3. LA POLÍTICA MUNICIPAL D'HABITATGE A ELX

L'Ajuntament d'Elx va haver d'enfrontar-se a un espectacular increment de la població (fig. 4), fonamentalment en la dècada dels 60 (com ja s'ha comentat amb anterioritat), al qual es va unir, com a conseqüència d'açò, una insuficient oferta d'habitatges i un augment del barraquisme⁴ en la ciutat (fig. 5). Aquestes «llars improvisades»⁵ se situarien especialment

⁴ A Elx, el creixement de la immigració, ja des de meitat dels anys 40, va produir assentaments en els marges del riu o en zones de barraques ja construïdes.

⁵ En la memòria elaborada per l'Ajuntament d'Elx per a la constitució del Patronat Municipal de l'Habitatge (1972-73) ja es definia l'important déficit d'habitatge de tipus social a Elx, per la qual cosa en aqueixos anys existien encara «llars improvisades, vertadera xacra per a la ciutat».

ELCHE: INCREMENTO DE LA POBLACIÓN

1930-1980

<i>Año</i>	<i>Población</i>	<i>Aumento decenal o quinquenal</i>	<i>Poblac. final</i>	<i>Año</i>
1931	38.013	8.583	46.596	1940
1941	46.596	9.281	55.877	1950
1951	55.877	17.443	73.320	1960
1961	73.320	20.991	94.311	1965
1966	94.311	28.352	122.663	1970
1971	122.663	25.812	148.475	1975
1976	148.475	17.031	165.506	1980

VIVIENDAS POR FECHA DE CONSTRUCCIÓN

PROVINCIA DE ALICANTE

	<i>Antes 1940</i>	<i>Entre 1941-1950</i>	<i>Entre 1951-1960</i>	<i>Entre 1961-1970</i>	<i>Entre 1971-1980</i>
Elche	9.748	3.159	5.216	20.641	23.607
Alicante	20.433	2.716	9.839	44.528	33.862
Alcoy	10.791	872	3.574	4.770	6.361
Orihuela	9.135	1.453	1.411	4.153	8.837
Elda	3.951	722	2.348	5.826	5.964
Provincia	150.060	17.347	40.630	158.489	210.270

Fig. 4. Taules de l'increment de població a Elx entre 1930 i 1980 (a dalt) i del nombre d'habitatges construïts en la província d'Alacant entre 1940 i 1980 (a baix) (SEVILLA 1985: 276).

Fig. 5. Fotografies d'arxiu de cases insalubres i barraques en la ciutat d'Elx, de finals dels anys 50, principis dels 60 (CARBONELL 2015: 122).

sobre el llot del Vinalopó i en zones suburbials del barri de Carrús, el barri Patilla, el Raval (carrer Estrella) i la Bassa del Peix (SEVILLA 1985: 285).

Per a poder solucionar aquests problemes seria necessària una col·laboració directa amb l'administració central, la qual desenvoluparia un paper significatiu en el procés de producció del mercat immobiliari. L'acció conjunta d'ambdues administracions estaria dirigida, no solament a realitzar la construcció immediata d'habitatges, sinó a gestionar

Fig. 6. Plànol de situació d'habitatge obrer i de protecció oficial a Elx⁶ (CÀMARA 2001: 293). 1: Porfirio Pascual (1957). 2: Sant Antoni (1957). 3: Toscar (1960). 4: Assumpció (1961). 5: Casablanca (1976). 6: Palmerars (1970). 7: Pisos Grisos (1976). 8: Ceràmica L'Assumpció (1978). 9: Hort de la Creu (1976). 10: Sector V (1983). 11: ParcAVINGuda (1990). 12: Sector I.3 (1998). 13: Sector I.14 (1999). Es distingeixen en color blau les promocions de l'arquitecte il·licit Antonio Serrano Bru.

el sòl residencial a partir de polítiques encaminades a cessions de terrenys a l'Instituto Nacional de la Vivienda (INV) o a l'Obra Sindical del Hogar (OSH). Per la seua banda, l'Ajuntament d'Elx duria a terme un suport a la iniciativa privada per a la construcció d'habitatges.

Tot açò, unit a una revaloració del sòl urbà i al foment de noves empreses constructores, produiria un increment de llicències municipals, especialment des de mitjan anys 50 fins a 1973. En aquest procés també van influir les disposicions de 1956, per part del consistori, relatives a la prohibició de la construcció de cases de planta baixa (SEVILLA 1985: 150), a conseqüència de la falta d'infraestructures i de sòl en la ciutat. També van contribuir a aquest augment del nombre d'habitatges construïts els avantatges que la planificació del pla general de 1962 atorgava, permetent densitats de fins a 500 habitatges per hectàrea⁷ (que la revisió de 1973⁸ limitaria) (SEVILLA 1985: 281).

Però la iniciativa privada no bastava per a resoldre el problema. L'Ajuntament d'Elx constitueix el 1969 la Cooperativa Obrera de Vivi-

⁶ Muntatge d'elaboració pròpia a partir del plànol obtingut del llibre de P. Càmara.

⁷ Es va autoritzar a l'empresa Plurso, SA, la construcció, en una zona fora de l'eixample i amb unes densitats altíssimes, de més de 1.000 habitatges en el Barri de Sant Antoni.

⁸ El 1974 es durien a terme 858 llicències, quan el 1973 van ser 3.960.

endas Nuevo Elche⁹ amb l'objectiu de construir un gran nombre d'habitatges (2.000 habitatges a un ritme de 200 anuals) (SEVILLA 1985: 292). El problema inicial era l'adquisició de sòl i ho aconseguiria amb la venda a preus baixos del patrimoni públic. Malgrat les bones intencions de la Cooperativa, no arribaria a desenvolupar-se aquest projecte.

4. L'EXEMPLE DE L'OBRA SOCIAL D'ANTONIO SERRANO BRU

El 1972 s'inicia a nivell oficial la creació del Patronat Municipal de la Vivienda (PMV), els estatuts del qual s'aproven per l'Ajuntament el 18 d'agost de 1973 i foren confirmats amb algunes modificacions pel Ministeri de la Governació el 20 de juny de 1974 (SEVILLA 1985: 298). L'única incursió en l'edificació d'habitatges abans de la creació del PMV va tenir lloc el 1945 per l'administració local del règim franquista, la qual va construir un grup de 32 habitatges en el carrer Reina Victòria per a funcionaris i mestres, mitjançant dos préstecs de la CASE (Caja de Ahorros del Sureste de España) i l'INV amb la qualificació d'habitatges protegits (fig. 7).

Aquest projecte, realitzat per Antonio Serrano Peral el 1945 i reformat per Antonio Serrano Bru el 1984, va ser inclòs en una guia d'Elx de caràcter turístic i comercial, creada el 1946, perquè, segons Jaén i Urban aquest va ser el primer projecte d'habitatge públic que es va dur a terme a Elx després de la Guerra Civil (IRLES 2012: 249). Amb tres blocs lineals units en forma de «U» que s'ajusten als límits de l'illa, es deixa lliure un dels seus costats que dona accés directe al gran pati central.

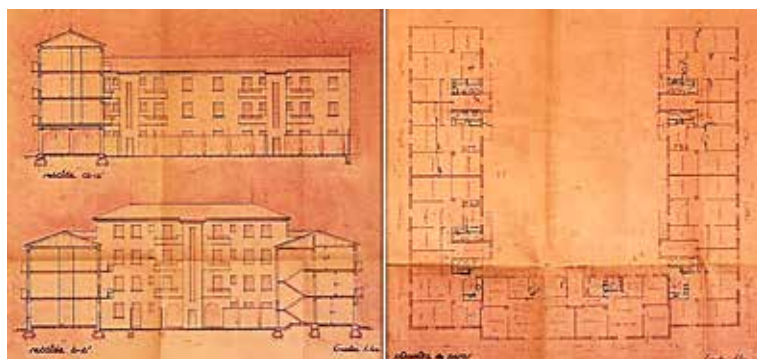

Fig. 7. Seccions i planta de pisos del projecte per a 32 habitatges protegits per l'INV, per a mestres, a Elx, elaborat el 1945 per Antonio Serrano Peral.¹⁰ La tipologia de bloc lineal voreja l'illa en forma de lletra «U», de manera que es formava un gran pati central (CARBONELL 2015: 124).

⁹ Aquesta Cooperativa va ser el precedent de la creació del Patronat Municipal de l'Habitatge. Va estar presidida per l'alcalde Vicente Quiles Fuentes i formada per regidors i representants sindicals.

¹⁰ Aquest seria el primer projecte d'habitatge públic dut a terme a Elx després de la Guerra Civil. Antonio Serrano Bru realitzaria el 1984 la reforma d'aquests habitatges, en l'actualitat en règim de lloguer per a funcionaris i mestres.

	VIVIENDAS				Prom. Públicas	Chalets
	TOTAL	Libres	Subven.	Grupo I		
1980	1.159	1.018	29	112		201
1979	2.347	1.516	70	433	328	935
1978	2.091	1.771	112	208		420
1977	1.927	1.401	292	234		461
1976	3.306				1.634	719
1975	1.177					219
1974	858					203
1973	3.960					283
1972	3.630	3.103	527			300
1971	1.888	1.419	469			
1970	1.910	1.277	633			
1969	2.402	2.121	281			
1968	2.509	2.264	245			
1967	2.625	2.233	392			
1966	2.132					
1965	1.779					
1964	1.761					
1963	1.926					
1962	1.191					
1961	1.027					
1960	689					
1959						
1958	671					
1957	620					
1956	622					
1955	390					
1954	300					
1953	250					
1952	210					
1951	200					
1950						

Fig. 8. Taula amb les dades de nombre de llicències de construcció a Elx entre 1950 i 1980 (SEVILLA 1985: 280).

L'organització dels habitatges respon a plantejaments d'habitatge mínim àmpliament practicats en les promocions d'habitatge públic que en la dècada dels 50 l'INV i l'OSH van dur a terme a Elx. Segons la memòria del projecte de rehabilitació de 1984, l'edificació, d'entre 3 i 4 plantes d'altura, i habitatges de 3 dormitoris, es defineix de baixa qualitat en els materials utilitzats, a causa de la precària situació econòmica de l'època de postguerra en què es va realitzar la construcció.

Aquest procés de promoció d'habitatges va ser molt comú en moltes poblacions industrials que van experimentar grans creixements en la dècada del desenvolupisme. Però, així i tot, el problema de l'habitatge no es veuria del tot solucionat, perquè la proporció de promocions públiques seguia estant molt per sota de les privades. I és que els pressupostos estatals i municipals per a la promoció d'habitatges van ser molt limitats (fig. 8).

A açò calia afegir l'elevat cost que suposava la construcció d'habitatges de protecció de fins a 200 m² de superfície (Decret 2131/1963, de 24 de juliol, pel qual s'aprova el text refós de la legislació sobre habitatges de protecció estatal) i situades en llocs centrals, que la política d'habitatge permetia.¹¹ A més, era igual on estigueren situades perquè, fins a l'any 1974, aquesta política establí un preu màxim únic per a

¹¹ Segons el règim d'habitatges de renda limitada (Llei de 15-07-1954, desenvolupada per la llei d'habitatges protegits de 24-07-1963), s'establien 3 categories d'habitatges en funció de la superfície construïda: Grup III (no inferior a 42 m²); Grup II (no superior a 125 m²); Grup I (no superior a 200 m²). El major nombre d'habitatges de protecció pertanyien al Grup I.

tot el país (MAESTRE 1979: 13). Per tant, el promotor privat estaria més interessat a enfocar el seu negoci immobiliari a la construcció d'habitatges lliures, sense cap tipus de protecció.

4.1. Barri palmerars (1973)

El polígon els Palmerars d'Elx (fig. 9), situat al sud-est del centre històric, en l'eixida de Santa Pola, entre l'actual carretera i el camí vell, és una extensíssima zona (71 ha) en la qual l'organisme oficial Obra Sindical del Hogar (en col·laboració amb l'Instituto Nacional de la Vivienda) promouria la construcció de 1.338 habitatges protegits. Primerament, aquests terrenys estaven declarats de reserva pel pla general de 1962, per constituir una de les zones més denses d'horts de palmeres d'Elx. Però les imperioses necessitats de creixement de la ciutat en la dècada dels 60 van obligar a l'administració local a plantejar l'ocupació de terrenys a l'est de la ciutat i dels seus horts històrics.

En aquest cas, l'Ajuntament aprovaria el 24 de juliol de 1968 el pla parcial del polígon, en el qual es projectaven primerament blocs de quinze altures. Aquesta ordenació seria modificada per a poder reduir les altures màximes a quatre plantes. Així i tot, el nou barri, situat en aquesta zona privilegiada, seguiria plantejant-se amb unes considerables densitats edificatòries (50 habitatges per hectàrea). Es començaria a construir a principis de la dècada dels setanta i s'acabaria a principis dels huitanta. Molts terrenys van haver de ser expropiats. En alguns d'ells es trobaven construccions, generalment faenets de primera meitat de segle que, segons Jaén i Urban, tenien un cert interès pels seus «ornaments modernistes i jardins d'abundant vegetació» (JAÉN 1990: 530), les quals van haver de ser derruïdes.

Aquest projecte destinat a habitatges protegits (CARBONELL 2015: 126) va ser iniciat per altres arquitectes que no van convèncer la promotora i va acabar realitzant-lo Antonio Serrano juntament amb l'arqui-

Fig. 9. Vista aèria del barri «Els Palmerars». S'hi destaquen les edificacions projectades per Antonio Serrano Bru que encara existeixen en l'actualitat. BING (2013).

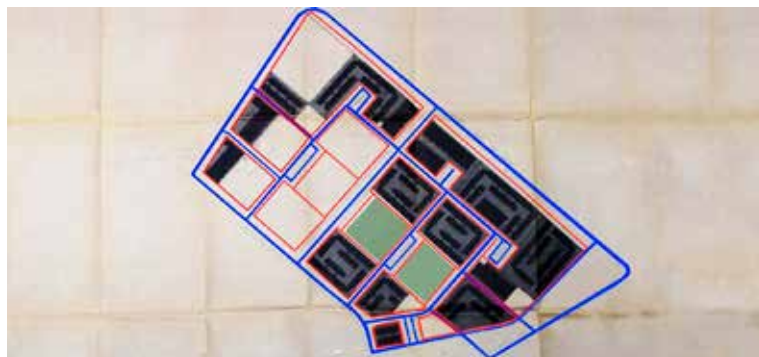

Fig. 10. Planta d'ordenació del barri Els Palmerars (Elx, 1973). En roig s'indiquen els recorreguts i accessos per als vianants i en blau els del trànsit rodat. Les illes residencials es mostren en color gris i en negre es grafien els blocs amb les seues variades agrupacions (CARBONELL 2015: 127).

tecte madrileny Miguel Durán-Lóriga.¹² La trama urbanística havia de seguir l'alineació del traçat urbà de la carretera de Santa Pola¹³ i, atesa l'alta densitat que establia el planejament per a aquesta ordenació, es va considerar adequat resoldre la tipologia amb blocs oberts, molt junts, per a aconseguir-ne el màxim aprofitament.

Tots dos arquitectes van viatjar a Anglaterra per a estudiar les tipologies constructives de blocs d'habitatge i les *New Towns* angleses.¹⁴ Aquest viatge seria molt fructífer per a A. Serrano perquè foren molts els projectes que li encarregaren posteriorment d'aquestes característiques: creacions de nous barris, a manera d'illes, allunyats de la ciutat tradicional, amb una ordenació definida i uns equipaments que els proveïren i els feren autosuficients.

Es definiria un barri a partir d'illes residencials amb formes quadrangulars i grans superfícies asfaltades, amb palmeres pels carrers i una plaça central (fig. 10). No es projectarien equipaments nous perquè ja s'havien construït diferents edificis de serveis durant els anys 50, 60 i 70, com van ser l'Institut Laboral i el de l'Assumpció, diversos col·legis i l'Hospital al sud-oest del polígon dels Palmerars.

Un primer projecte pretenia aconseguir 1.502 habitatges a partir de la màxima ocupació possible de les parcel·les. Açò no va resultar gens fàcil perquè cada parcel·la tenia una dimensió i configuració diferents. Es van elaborar quadres amb els diferents mòduls d'habitatge i les seues principals possibilitats combinatòries, adaptant a cada parcel·la el major rendiment, tenint en compte les separacions mínimes entre blocs. Es van adoptar els criteris de disseny i distribució ja assentats per la tradició de mig segle del moviment modern (des de l'*existenzminimum* alemany dels anys 20 a totes les polítiques europees d'habitatge social de postguerra).

¹² Miguel Durán-Lóriga (1928-1997): dues vegades reconegut amb el Premi Nacional de Disseny –el 1971 i el 1979–, era un home polifacètic, un artista per a qui tan important era alçar un edifici –La Casa Rosa, en el carrer Zurbarán, número 16, de Madrid; la façana dels magatzems Sears a Barcelona o la Font d'Elx són exemples emblemàtics– com la creació d'objectes de ceràmica o de disseny. A Elx va fer també el mural d'entrada de hort del Cura i, al costat de la seua esposa, Chola Corretjer, la decoració d'exterior de l'Hotel Hort del Cura, inaugurat al març de 1972.

¹³ Ens referim a la carretera d'Asp a Santa Pola, inaugurada el 1878.

¹⁴ A més, Antonio Serrano va realitzar estudis de postgrau sobre les *New Towns* de Northampton, Milton Keynes, Stevenage i Thamesmead (CARBONELL 2015: 44).

Malgrat tot açò, no es va aconseguir ni el nombre d'habitatges que exigia la proposta per encàrrec ni les superfícies allí indicades. Tant el projecte inicial com el definitiu presentaven habitatges de dos, tres i quatre dormitoris, encara que el seu nombre total s'havia calculat a partir de la superfície construïda dels de tres dormitoris, en ser els més nombrosos. Originalment aquests habitatges es van plantejar en 72 m², però els arquitectes van considerar aquesta superfície insuficient i la van augmentar a 86 m². Així i tot, el projecte va seguir endavant perquè, encara que eren menys habitatges (es va passar de 1.502 a 1.338 habitatges), s'obtenien superfícies construïdes majors que en l'ordenació proposada inicial. És interessant el sistema constructiu que es va utilitzar, amb motles prefabricats per a formar una estructura de formigó en parets i forjats.

En el barri es defineixen dos tipus de bloc distribuïts en forma lineal amb tipologia en «H», encara que tots són de quatre plantes: l'específic d'habitatges, amb les quatre plantes per a aqueix ús (fig. 11), i el bloc mixt, amb la planta baixa d'ús comercial (amb porteria, serveis i comerç) i les altres tres d'habitatge (fig. 12). La principal diferència entre tots dos blocs està en l'escala: de dos sentits que serveix en cada

Fig. 11. Esquerra: vista aèria d'una illa de blocs exclusius d'habitatges. S'hi aprecia el desnivell de mitja altura de pis entre la filera que dona al carrer exterior i la filera interior.¹⁵ BING (2013). Dreta: fotografia de la mateixa illa.

Fig. 12. Esquerra: vista aèria d'una illa de blocs per a locals en planta baixa i habitatges en la resta de plantes. Les fileres de blocs es troben a la mateixa altura. BING (2013). Dreta: fotografia de la mateixa illa (CARBONELL 2015: 128).

¹⁵ En la memòria del projecte bàsic l'arquitecte defineix aquesta diferència d'altures com a mètode per a evitar «sobrecarregar els espais lliures».

altriplà al bloc dels primers (els quals presenten un desfasament de mig pis entre fileres) i d'un sol tir en els comercials (amb fileres alineades en altura) (fig. 13). En alguns casos, el comerç s'amplia mitjançant cossos adossats d'una sola planta, en lloc de les quatre del bloc tipus.

Tots dos tipus formen illes compactes amb patis interiors o exteriors segons el disseny de cada illa. Els habitatges dels blocs, amb doble façana, presenten unes distribucions molt similars, existint les variacions de dos, tres i quatre dormitoris que permeten resoldre les rematades i les cantonades d'alguns blocs. Per a dotar d'un major alleujament als habitatges, es va ampliar el pati d'aquests blocs en H de 3 m a 5 m, dotant a les façanes a pati dels mateixos tractaments de les façanes exteriors; de fet, estances tant de nit com de dia recauen en aquests espais interiors (fig. 14). Amb aquesta intenció de proporcionar la mateixa importància a ambdues façanes, l'arquitecte corregeix, en certa mesura, l'error de plantejament de projectar la cuina-menjador que recaiga a la façana exterior i el saló-estar a la façana interior.

També es va utilitzar la tipologia d'habitatge adossat en dúplex en una illa situada al costat de la carretera de Santa Pola (fig. 15). Els habitatges, tots de tres dormitoris, es componen de dues plantes: la zona de dia està en planta baixa (fig. 16) i la zona de nit està en la planta primera. Aquesta tipologia té l'avantatge d'afavorir les relacions entre el veïnatge per la seua forma d'agrupació en doble filera, amb un pati enjardinat posterior i accés protegit per un porxe cobert. Aquesta combinació de tipologies residencials (en bloc plurifamiliar i en habitatge adossat) és una pràctica que es remunta a les grans actuacions de les *Siedlungen* de Berlín de finals dels anys 20 i que desenvoluparien amb profusió de varietats de tipus d'habitatges els equips holandesos de postguerra, com J. Bakema.

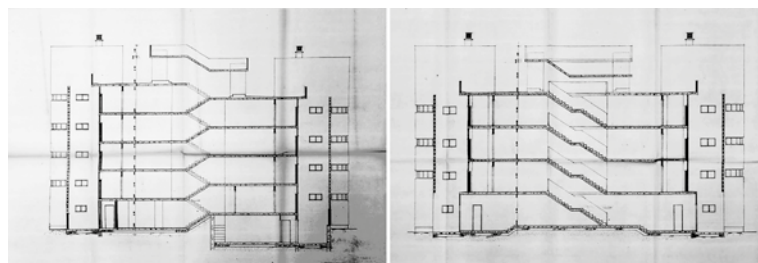

Fig. 13. Esquerra: secció longitudinal per la passarel·la dels blocs exclusius per a habitatge, on s'observa el desnivell entre fileres de blocs. Dreta: secció longitudinal per la passarel·la dels blocs per a planta baixa comercial i habitatges en la resta de plantes. Les fileres de blocs se situen a la mateixa altura. Projecte d'habitatges dels Palmerars, Elx (1976) (CARBONELL 2015: 129).

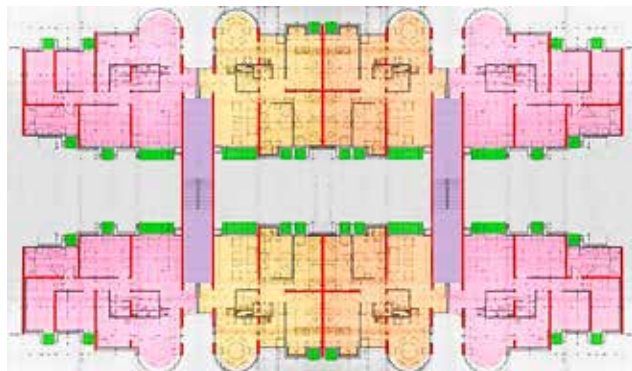

Fig. 14. Muntatge d'una possible ordenació de blocs (a diferent nivell entre fileres) a partir de les plantes tipus d'obra en l'arxiu professional d'Antonio Serrano Bru. En color magenta s'ombreja la tipologia d'habitatge de 4 dormitoris usada exclusivament en cantonada; i en colors groc i taronja s'ombregen els habitatges de 3 dormitoris (els més nombrosos: 1.060). També es distingeix amb un ombreig lila les passarel·les entre fileres de blocs, que hi deixen patis de 5 m. Es destaca en color verd el gran nombre de jardineres, especialment col·locades en les façanes «interiors» per a protegir la privadesa dels propietaris. En color roig es marca l'estructura prefabricada de formigó en elements verticals. Elaboració pròpia.

Fig. 15. Esquerra: vista aèria de l'única illa per a habitatges unifamiliars adossats. BING (2013). Dreta: fotografia de la mateixa illa (CARBONELL 2015: 130).

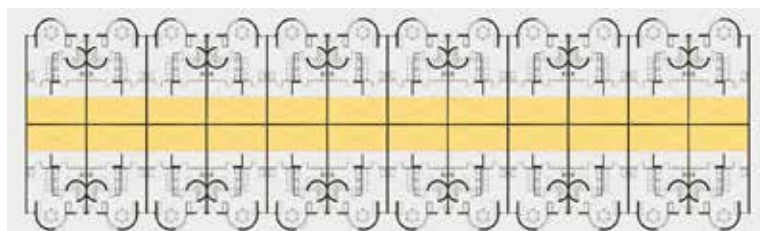

Fig. 16. Muntatge realitzat a partir del mòdul de planta baixa de l'habitatge unifamiliar tipus dúplex, per a estudiar la forma d'agrupació del mateix (CÁMARA 2001: 305). En groc es marquen els patis interiors entre fileres.¹⁶ Elaboració pròpia.

¹⁶ Els plànols del mòdul d'habitatge unifamiliar dúplex no es localitza en l'arxiu professional d'Antonio Serrano Bru (ja que el projecte original d'aquesta ordenació es troba a Madrid i la còpia de l'arxiu està incompleta).

L'arquitecte va recórrer a dotar les façanes d'unes formes arquitectòniques de clares ascendències en les geometries corbes i cilíndriques de l'edifici Torres Blanques de Sáenz de Oiza (Madrid, 1964), tractant els volums com a elements continus i opacs, la qual cosa dota al projecte d'una imatge de cert brutalisme. A tot açò s'afegia una marcada diferenciació de ritmes entre les peces arquitectòniques, amb diferents composicions cromàtiques,¹⁷ per a aconseguir un conjunt edificatori de major varietat formal (fig. 17).

Tant va ser així que, en l'actualitat, aquests habitatges reben el nom de «búnquers» (SEVILLA 1985: 303-304) a causa dels volums sortints en forma semicircular i les seues finestres horitzontals i d'escassa altura. Aquests elements presenten certes influències de les imatges de determinats búnquers alemanys de la II Guerra Mundial, estudiats pel teòric i urbanista Paul Virilio (fig. 18).

Malgrat el rebuig dels propietaris a les formes tan reduïdes dels buits, l'arquitecte descriu en la memòria del projecte el motiu del seu

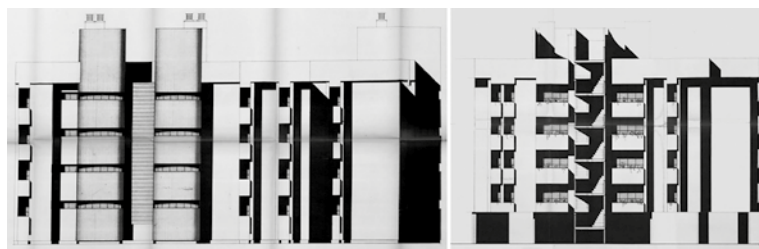

Fig. 17. Esquerra: fragment de la façana exterior d'un dels blocs exclusius per a habitatges. Dreta: fragment de façana interior, visualitzada en seccionar transversalment per la passarel·la, del mateix tipus de bloc. Projecte d'habitatges en els Palmerars, Elx (1976) (CARBONELL 2015: 131)

Fig. 18. Fotografies d'uns quants búnquers alemanys de la II Guerra Mundial analitzats per Paul Virilio des de 1975, situats en la línia de defensa construïda entre 1939 i 1944, al llarg de les costes de França, Bèlgica, Holanda, Dinamarca i Noruega, el denominat Atlantic Wall (VIRILIO 1994: 216).

¹⁷ Inicialment les façanes van ser pintades amb tons clars i variats: lila, verd, taronja. En l'actualitat, després de ser rehabilitades, es distingeixen dos colors: el roig teula per a l'illa d'habitatges unifamiliars adossats i el to ocre per a la resta de blocs de cases.

disseny: la zona del menjador ha de tenir una certa privadesa i evitar una insolació excessiva. A més, la finestra semicircular se situa just a l'altura de visió de la persona asseguda a la taula.

En un intent de rehabilitar i revitalitzar aquest barri, tres d'aquests blocs d'edificis van ser derrocats per a acabar amb les activitats il·legals que tenien lloc a dins (CÁMARA 2001: 304). Hui dia, s'han millorat les infraestructures del barri construint espais públics i edificis dotacionals. S'ha considerat que aquesta urbanització, dissenyada primerament per a classes mitjanes va entrar en crisi amb el real·lotjament de famílies humils en dos dels blocs del complex, la qual cosa va originar problemes socials en el barri. Aquest fet va motivar la fugida de molts dels primers propietaris, la qual cosa va facilitar al seu torn l'arribada de nous col·lectius marginals. El resultat d'aquesta integració de diferents estrats socials, la falta d'oportunitats econòmiques per als mateixos (llocs de treball) i la manca en el desenvolupament dels espais urbans (places, comerços, equipaments) provocarien la conversió del barri en un gueto, condició que es veuria incrementada per les formes repetides, seriades i monòtones dels seus edificis.

Exemples similars van succeir en determinades actuacions model·liques des de l'urbanisme i l'arquitectura com els Mil Habitatges d'Alacant, realitzada per l'arquitecte Francisco Muñoz el 1957, o la del Parc Ansaldo de Sant Joan d'Alacant, realitzada pels arquitectes Genaro Ales, Miguel Casariego i Pedro Casariego (1970), convertides en barris marginals fins a la seua demolició per la insuficient falta d'atenció a les qüestions d'integració social, formació cultural i oportunitats econòmiques d'ocupació i prosperitat (fig. 19).

El projecte del Parc Ansaldo es caracteritzaria per la senzillesa i la funcionalitat: línies rectes, blocs llisos i amplis espais enjardinats. Bona prova d'açò és la distinció que la urbanització rebria al juliol de

Fig. 19. Planta i fotografia de dos blocs del conjunt d'habitatges socials del Parc Ansaldo (Sant Joan d'Alacant, 1978), dels arquitectes G. Ales, M. Casariego i P. Casariego (ALES 1983: 70).

1982 del Consell d'Europa en la seua campanya per al renaixement de la ciutat, dins de la categoria «Ciutats per a viure». Després d'anys de polèmica i d'intervenció social per part d'alguna ONG i de diferents administracions, moltes famílies serien reallotjades i el barri acabaria sent derrocat entre els anys 1998 i 2004 (SEMPERE 2009: 119-131).

4.2. Pisos grisos (1975)

Antonio Serrano Bru iniciaria el 1975 el projecte de 296 habitatges promoguts pel Patronat Municipal de l'Habitatge en una illa del barri de Carrús-Nord donada per l'Ajuntament. Segons el pla general, aquesta illa estava qualificada com a zona de «tolerància d'habitatge» assimilable a «urbana semiintensiva», dins del Sector 7é d'Elx.

L'urbanisme d'aquest barri, situat al nord de la línia del ferrocarril d'Alacant a Múrcia, en el marge dret del riu, va ser desenvolupat com un eixample d'Elx en els anys 20 per l'enginyer Sebastián Canales Mira-Perceval (1908-1987). Es consolidaria en el pla general de 1962, a partir d'una quadrícula imperfecta i aleatòria definida pels eixos de la via del tren i de la carretera d'Asp. Aquest barri de Carrús –el de major població d'Elx– va ser pensat com una gran ciutat dormitori que albergaria essencialment a obrers i immigrants i, per açò, aquest barri no comptava primerament amb escoles, ni zones verdes, ni cap tipus d'equipament. A la falta de serveis i dotacions s'hi afegiria la falta d'integració en la ciutat tradicional en estar-ne separada pel ferrocarril, problema que, en part, se solucionaria amb el soterrament de les vies el 16 de març de 1971.

Quatre anys més tard, Antonio Serrano Bru crearia aquesta urbanització composta per blocs lineals oberts en H, a partir d'un únic bloc tipus que s'agruparia en una ordenació que envoltaria tot el perímetre de l'illa (fig. 20). La configuració dels blocs, de cinc altures, originaria dos grans patis interiors a manera de places enjardinades. Igual que en el projecte d'habitatges dels Palmerars, l'arquitecte compon els blocs a partir

Fig. 20. Esquerra: vista aèria de l'illa per a habitatges de promoció pública. BING (2013). Dreta: fotografia de l'illa (CARBONELL 2015: 133).

Fig. 21. Secció de l'illa realitzada per a l'avantprojecte de 296 habitatges (1974). En el plànol es poden veure en els blocs laterals les diferències de nivell entre bandes d'habitatges. Posteriorment, en el bloc central també es desnivellarien les bandes en mitja altura de planta (CARBONELL 2015: 134).

Depenent dels desnivells que proporciona el terreny, algunes plantes baixes van porticades i es destinen a porxos, locals comercials, aparcaments o serveis complementaris. L'accés es realitza des dels patis centrals que actuen com a carrers d'accés als portals. L'ordenació es va realitzar, en el plànol horitzontal, escalonant d'una manera concèntrica la circulació: en l'exterior, pel carrer, l'automòbil; a l'interior, pels carrers per als vianants que deixen els patis oberts dels blocs en H, la circulació d'accés a les escales dels habitatges; i en el centre, la circulació d'esbarjo, estada i equip que es materialitza en les places, el jardí d'infància i la biblioteca pública (fig. 22, fig. 23).

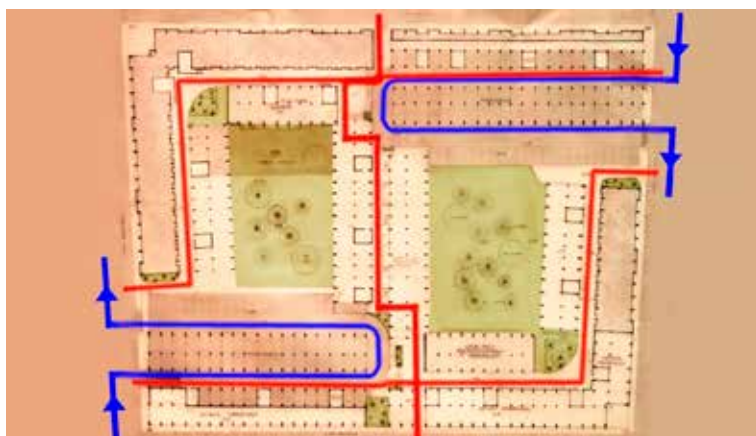

Fig. 22: Planta general de tractaments del sòl del projecte de 296 VPO (Elx, 1975). En roig s'indiquen els recorreguts i accessos per als vianants i en blau els del trànsit rodat. En verd s'ombregen els dos grans patis i zones verdes i d'esplai de l'ordenació (CARBONELL 2015: 134).

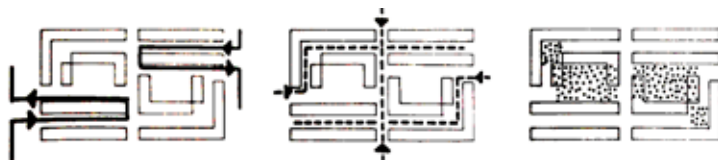

Fig. 23: D'esquerra a dreta: esquemes de recorreguts de circulació de l'automòbil, del vianant i zones d'estades i joc (CARBONELL 2015: 134).

En el plànol vertical s'ha aprofitat el pendent natural del terreny establint un nivell quasi constant per als passos per als vianants d'accés a les escales, de manera que la diferència de cotes entre el seu plànol i el pis d'habitatge més alt no fóra superior als 10,75 m d'altura, cota màxima permesa per a habitatges sense ascensor (fig. 24).

Fig. 24. Alçat-secció interior de l'illa. Projecte bàsic, abril 1975 (CARBONELL 2015: 135).

Els tipus d'habitatges utilitzats es van basar en l'aplicació del programa característic de les VPO. En la seua distribució, el vestíbul i el saló estan comunicats, i l'accés als dormitoris es fa a través del saló. En els habitatges la façana exterior dels quals dona a la carretera, la terrassa és de menor superfície que la d'aquells habitatges que donen als patis interiors enjardinats (per no tenir les mateixes vistes: interior afable, exterior sorollós) i, a més, les terrasses del saló i de la galeria s'uneixen, servint de comunicació entre les peces (fig. 25).

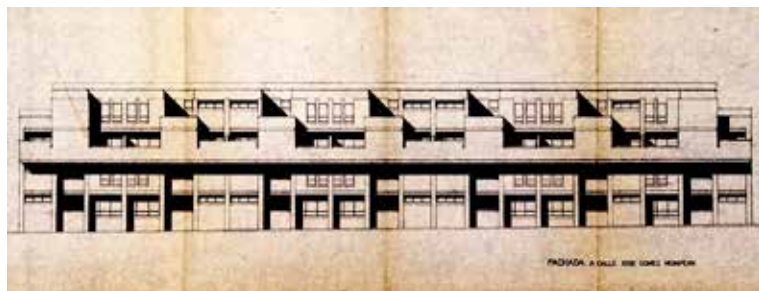

Fig. 25. Alçat exterior des del carrer José Gómez Mompeán. Projecte bàsic per a 296 VPO (Elx, 1975) (CARBONELL 2015: 136).

Amb una superfície mitjana construïda d'habitatge d'uns 74 m², presenten diferents tipus, segons el nombre d'habitacions (dues, tres i quatre dormitoris) i segons la seua situació en la composició del bloc (mòdul tipus i mòdul en cantonada). Els blocs amb mòduls d'habitatge en cantonada posseeixen escales encastades per al servei de dos habitatges per planta, que es manifesten, en les façanes que donen a pati, amb un element ixent en forma semicircular (fig. 26). En aquests criteris de composició s'han introduït tots els habitatges de quatre dormitoris en una planta intermèdia per a produir la sensació de disminució de l'altura real dels blocs. Aquest efecte s'aconsegueix en ocultar, amb el seu major sortint, la planta superior, que quasi desapareix, com un àtic, als ulls del vianant (fig. 27). És igualment criteri del projecte considerar amb el mateix tractament les façanes exteriors i les del pati interior, perquè aquest pati és, amb caràcter general, un carrer pel qual s'accedeix a les escales dels blocs.

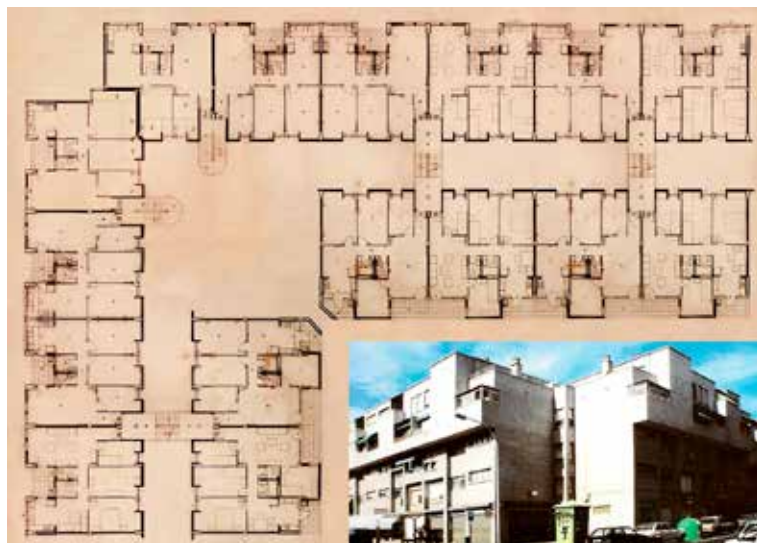

Fig. 26. Plànol: muntatge a partir d'un mòdul d'habitatge en cantonada i el mòdul tipus, del projecte bàsic per a 296 VPO. Fotografia: vista d'una de les dues cantonades en què s'usa aquest mòdul (CARBONELL 2015: 136).

L'acabat original de les façanes era de bloc vist de formigó, però, posteriorment, va ser recobert per un arrebossat monocapa de color gris, fet pel qual van ser denominats aquests blocs com els «Pisos Grisos» (fig. 28). La composició del mur de façana, mitjançant volums que entren i ixen de la seua alineació, s'assembla a la de projectes com l'edifici d'habitatges Coa-gral d'Antonio Navarro Guzmán (Almoradí, 1965-68) (fig. 29).

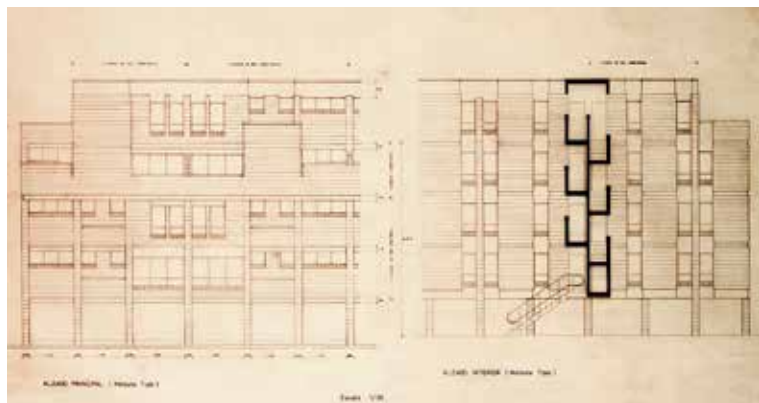

Fig. 27: Esquerra: alçat principal d'un mòdul tipus del conjunt residencial. Dreta: fragment de la façana interior (mòdul tipus), seccionant per la passarel·la d'accés. En tots dos alçats es mostra l'acabat de blocs de formigó vist (CARBONELL 2015: 137).

Fig. 28.: Fotografia d'arxiu dels blocs recentment construïts, on es posen en valor els espais comunitaris per a les relacions socials i el gaudi de l'aire lliure. Acabat molt més interessant que l'actual (CARBONELL 2015: 137).

Un any més tard de la realització d'aquest conjunt residencial, A. Serrano desenvoluparia un altre projecte d'habitatge de renda lliure amb la mateixa planta de tipologia en H en la zona nord del barri de Casablanca. Constaria d'un total de tres blocs en els quals, a diferència dels del projecte dels «Pisos Grisos», es lliscarien les dues bandes

Architectural floor plan of the 3rd floor of the Terraza building. The plan shows a symmetrical layout with a central corridor and multiple rooms. The rooms are arranged in a grid-like pattern, with a central corridor running horizontally and vertically. The plan includes various rooms, including offices, meeting rooms, and a central area. The drawing is a technical architectural plan with dimensions and room numbers.

VARIANTE PLANTA 3a Y TERRAZA

FACIADA DE LA CASA DE LA CULTURA

lineals que els formen fins a adaptar-se a les alineacions dels carrers. Els alçats presentarien un acabat en rajola caravista, proporcionant-los una imatge amb un cert aire brutalista, encara que amb volums menys expressius que els del projecte anterior.

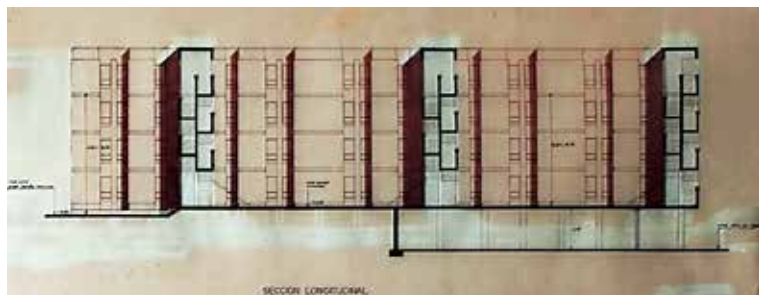

Fig. 32. Secció longitudinal del bloc 1 pels patis interiors, per al barri de Casablanca-Nord (CARBONELL 2015: 138).

5. CONCLUSIONS

La ciutat d'Elx, igual que la majoria de ciutats i pobles de la província d'Alacant, està fortament marcada per l'arquitectura de finals dels anys 50 i principalment per la dels anys 60 i 70. L'època del desenvolupisme va portar una falta considerable d'habitatges i una necessitat de millorar les formes d'habitar de la societat. Les administracions prendrien cartes en l'assumpte i intentarien resoldre aquests problemes amb la creació de nous habitatges per als obrers de la pujant indústria del calçat a Elx i tota la comarca.

Les ajudes estatals i municipals per a la promoció, tant pública com privada, d'habitatges no serien suficients en una ciutat on començava a escassejar el sòl urbà en el qual poder construir. La solució estaria a admetre en el pla general classificacions per a determinades urbanitzacions en sòl no urbanitzable (possibles zones d'expansió de la ciutat), utilitzant la figura dels plans especials, existents en la legislació, per al tractament d'aquestes urbanitzacions, amb un contingut idèntic o similar al d'un pla parcial, excepte per una menor exigència quant a cessions i obres d'urbanització.

Els plans especials s'anirien desenvolupant en la ciutat en la dècada dels 70, i van afavorir el canvi de la tipologia de blocs tancats a la tipologia de blocs oberts (millor il·luminació, ventilació i vistes), per a açò es concentraria el volum construït en altura i s'alliberaria la planta baixa per a zones verdes i d'esplai: en principi, una millora en la manera d'habitar del ciutadà. La tipologia d'aquests blocs aïllats, sense restriccions d'edificis adjacents per al seu posicionament en l'illa, permet experimentar diferents solucions per a obtenir les millors condicions d'orientació.

En la seua primera etapa professional, que abastaria aproximadament de 1968 a 1978, Antonio Serrano Bru va ser un dels arquitectes

privilegiats que va poder construir un bon nombre d'urbanitzacions d'aquest tipus a Elx: blocs oberts, en altura, plantes baixes porticades, amb un llenguatge arquitectònic que prové del moviment modern i que conté formalismes que acusen l'horitzontalitat. Les formes de les plantes generalment s'aconsegueixen a força d'anar acoblant mòduls tipus que, en alguns casos, poden girar-se o desplaçar-se cercant les millors vistes o, simplement, adaptar-se a les alineacions de l'illa. Aquests moviments es traslladen als alçats, on es generen composicions plàstiques amb ritmes canviants i de gran abstracció, pròpies de les arquitectures metabolistes dels anys 60; arquitectures que difícilment podrien donar-se en solars entre mitgeres o en ple centre de la ciutat.

És en la dècada dels 70 quan A. Serrano Bru realitza la seua major aportació d'habitatge social a la ciutat d'Elx, especialment per l'escala de les seues intervencions. La creació en illes de proporcions considerables d'urbanitzacions com la dels Palmerars (1973), els «Pisos Grisos» (1975) o Casablanca-Nord (1976) va suposar la constitució o consolidació de barris destinats principalment a la població treballadora. Aquests conjunts residencials estan formats per composicions de dos blocs lineals que s'uneixen per passarel·les intermèdies que constitueixen els nuclis de comunicació, donant lloc a una tipologia residencial en forma de H en els tres casos. Per a obtenir el màxim rendiment en aquestes actuacions, així com una adequada distribució dels habitatges, es van adoptar els criteris de disseny ja assentats pel moviment modern (*existenzminimum*), a partir de reticles estructurals de mòduls constants. Ha de destacar-se el bon ofici d'A. Serrano Bru en el desenvolupament de les plantes dels seus projectes, en aconseguir estructures d'una gran «racionalitat ortogonal» (fig. 33).

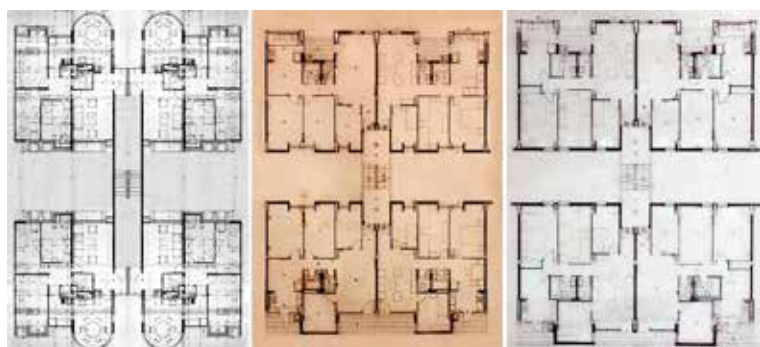

Fig. 33. D'esquerra a dreta: fragments de les plantes tipus en forma de H de les urbanitzacions dels Palmerars (1973), els «Pisos Grisos» (1975) i el barri de Casablanca-Nord (1976), construïdes a Elx per A. Serrano Bru. (CARBONELL 2015: 367).

Fig. 34. D'esquerra a dreta: fotografies de fragments de les façanes de les urbanitzacions «Els Palmerars» (1973), «Pisos Grisos» (1975) i el barri de Casablanca-Nord (1976) (CARBONELL 2015: 367).

Les imatges d'aquestes obres ens remetent al corrent arquitectònic internacional del brutalisme (l'apogeu del qual va tenir lloc en la segona meitat del segle xx), tant per la dimensió dels volums com pel tractament que se'n fa, a manera de peces de geometries simples amb acabats continus i opacs. La reduïda paleta de materials utilitzats en les seues façanes (formigó armat en dels Palmerars i els «Pisos Grisos», i rajola caravista en el barri de Casablanca-Nord) mostren l'austeritat amb la qual A. Serrano Bru s'enfrontaria a aquests projectes (fig. 34). Arquitectures que són exemples de tota una trajectòria professional de gran interès patrimonial dibuixat i construït en l'arquitectura moderna i contemporània del segle xx, especialment en la geografia sud valenciana.

BIBLIOGRAFÍA

- ALAS, Genaro - CASARIEGO, Miguel - CASARIEGO, Pedro (1983), «Parque Ansaldo», *Arquitectura*, 244, p. 69-72.
- BLASCO TORREJÓN, Begoña (diciembre 1993), *Política de vivienda en España: Un análisis global*, tesi doctoral inscrita en el Departamento de Economía Aplicada III, Programa: Política Económica. Universidad Complutense de Madrid, director de tesi: José Alberto Parejo Gámir.
- BLAT, Juan (2000), *Vivienda obrera y crecimiento urbano*, COPUT, València.
- BOE (1963), «Decreto 2131/1963, de 24 de julio, por el que se aprueba el texto refundido de la legislación sobre viviendas de protección estatal», 214, de 06/09/1963.
- BOE (1976), «Orden por la que se aprueban las Normas Técnicas de Diseño y Calidad de las Viviendas Sociales», 296, 10/12/1976, p. 24.605-24.613.
- CALDUCH CERVERA, Joan - VARELA BOTELLA, Santiago (1979), *Guía de arquitectura y urbanismo de Alacant*, vol. I, CSI Colegio de arquitectos, Alacant.
- CÁMARA ESCLAPEZ, Pascual (2001), *Hábitat en el Baix Vinalopó*, P. Cámara Arquitectos SL, Elx.
- CANO LASSO, Julio (julio/agosto 1978), «Grupo de viviendas en la calle de la Basílica», *Arquitectura*, 213, p. 18-21.
- CARBONELL SEGARRA, Mercedes (2015), *Antonio Serrano Bru, arquitecto: trayectoria gráfica, proyectual y construida (1968-1998)*, tesi doctoral ins-

- crita en el Departamento de Expresión Gráfica y Cartografía. Directores de tesi: Andrés Martínez-Medina y Justo Oliva Meyer, Universitat d'Alacant, Alacant, (sense publicar).
- CORTÉS ALCALÁ, Luis (1992), «El problema de la vivienda en España: elementos para su comprensión», *Política y Sociedad*, 10, p. 67-79.
- GAJA DÍAZ, Fernando (1989), *La promoción pública de la vivienda en Valencia (1939-1976)*, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport, València.
- IRLES PARREÑO, Ricardo (2012), «Arquitectura escolar de enseñanza primaria en Elche: 1939-1969», *Apuntes en torno a la Arquitectura, Elche*, Departamento de Expresión Gráfica y Cartografía, Universitat d'Alacant, Alacant, p. 245-308.
- JAÉN I URBAN, Gaspar (1990), *Formació de la Moderna Ciutat d'Elx (1740-1962). Del Pont i Raval de Santa Teresa al Pla General d'Ordenació Urbana*, Tesi doctoral llegida a la Universitat Politècnica de València, València, (disponible en: rua.ua.es).
- LEAL MALDONADO, Jesús (2005), «La política de vivienda en España», *Documentación Social*, 138, p. 63-80.
- MAESTRE YENES, Pedro (abril 1979), «La política de vivienda en España», *Rev. ICE*, 548, p. 13.
- NAVARRO GUZMÁN, Alfonso (maig 1972), «Alfonso Navarro Guzmán». *Arquitectura*, 161, p. 38-39.
- REBOLLEDO VARELA, Ángel Luis (maig-agost 1995), «Las viviendas de protección oficial: Aproximación a su régimen jurídico», *Derecho Privado y Constitución*, 6, p. 135-176.
- SOLÀ-MORALES, Ignasi de (març-abril 1976), «La arquitectura de la vivienda en los años de la autarquía (1939-1953)», *Arquitectura*, 199, p. 19-30.
- VIRILIO, Paul (1994), *Bunker Archeology*, Princeton Architectural Press, New York.
- SEMPERE SOUVANNAVONG, Juan - CUTILLES ORGILÉS, Ernesto (2009), «Parque Ansaldo, evolución e involución de un barrio marginal en San Juan de Alicante (España)», PEDREÑO CÁNOVAS, Andrés - TORRES PÉREZ, Francisco, *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 28, p. 119-131.
- SEVILLA JIMÉNEZ, Martín (1985), *Crecimiento y Urbanización. Elche 1960-1980*, Universitat d'Alacant - Ajuntament d'Elx, Elx.